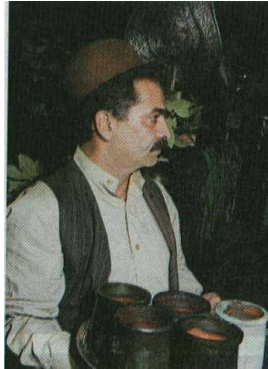

قهوه خانه در ایران

در قدیم در گوشه و کنار شهرهای ایران و در سر راهها و منزلگاههای میان شهری قهوه خانه هایی دایر بود. قهوه خانه های قدیم درون شهری بهترین و جذابترین اماکن عمومی شهرها برای گذراندن اوقات فراغت بودند. هر يك از آنها معمولاً محل اجتماع و پاتوغ گروهی از قشرها و صنفهای گوناگون بود. قهوه خانه های سرراهی یا میان جادهای که به آنها چایخانه هم می گفتند، اکثراً سرپناهایی برای استراحت و رفع خستگی مسافران خسته و مانده بین راهی بود. این قهوهخانه ها معمولاً به دسته و صنفی خاص اختصاص نداشتند و مشتریان آنها رهگذرانی بودند که برای نوشیدن چای و کشیدن قلیان و خوردن صبحانه یا ناهار و یا شام به این قهوهخانه ها می رفتند.

نخستین قهوه خانه ها در ایران در دوره صفویان، و به احتمال زیاد در زمان سلطنت شاه طهماسب (۹۳۰-۹۸۴ هـ. ق)، در شهر قزوین پدید آمد و بعد در زمان شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۰۸ هـ. ق) در شهر اصفهان توسعه یافت. قهوهخانه در آغاز همان گونه که از نامش پیداست، جای قهوه نوشی بود.

با آمدن چای به ایران و کشت این گیاه در بعضی از مناطق شمالی ایران و ذائقه پذیر شدن طعم چای دم کرده میان مردم، کم کم چای جای قهوه را در قهوه خانه گرفت. از نیمه دوم قرن سیزدهم هجری چای نوشی در قهوه خانه ها معمول شد. لیکن نام قهوه خانه همچنان بر آنها باقی ماند.

در دوره قاجار، به خصوص دوره پادشاهی ناصرالدین شاه زمینه برای گسترش قهوه خانه در شهرهای بزرگ، از جمله شهر تهران، فراهم گردید. با ریشه گرفتن قهوه خانه در متن جامعه و میان توده مردم و توسعه آن در شهرها قهوه خانه توانست به صورت يك واحد صنفی فعال با کارکرد اجتماعی - فرهنگی ویژه و مشخصی خودنمایی کند.

پیش از پا گرفتن قهوه خانه های عمومی در شهرهای ایران، در دربار پادشاهان صفوی آبدارخانه هایی بود که در آنها قهوه می ریختند و به درباریان و مهمانان آنان می نوشانیدند. همراه با رسم قهوه پزی در دربار صفوی، شغل قهوه چگیری نیز پدید آمد و از مناصب مهم درباری شد.

قهوه چیان را از لحاظ نوع قهوه خانه های که می گردانند و چگونگی کار و وظیفه شان می توان به چهار دسته تقسیم کرد:

۱. قهوه چیان شهرها که در هر محله و کوچه و گذر، یا در هر بازار و بازارچه و سرایی قهوه خانه ای داشتند،

قهوه خانه هایشان محل تجمع صنفهای مختلف بود. در هر يك از این قهوهخانه ها کارگرانی بودند که قهوه چیها را در گرداندن قهوه خانه و عرضه خدمات به مردم کمک می کردند، مانند کارگرهای "پای بساط"، "جارچی"، "قندگیر"، "استکان شوی"، "قلیان چاق کن"، یا "سرچاق کن"، "آتش بیار" و "دیزی پز".

هر يك از حمامهای عمومی معتبر شهرها نیز قهوهخانه یا آبدارخانه ای داشت که آن را يك قهوه چي یا يك قلیاندار یا يك غلام قهوه چي می گردانند و از مشیریان با چای و قلیان و چیق پذیرایی می کردند.

۲. قهوه چیان قهوه خانه های خصوصی؛

در دوره صفوی در دربار پادشاهان کسانی به نام «قهوه چي باشي» آبدارخانه دربار را می‌گرداندند. در عهد ناصرالدین شاه نوشیدن قهوه و چای، هر دو در دربار و خانه های بسیاری از روحانیان، اعیان و رجال درباری معمول شد که اینان آبدارخانه ها یا قهوهخانه هایی در دربار و خانه های خود برپا کرده بودند. در این آبدارخانه ها، قهوه چیان و قلیان چاق‌کنان ماهر با منصبهای قهوه چي، غلام قهوه چي و قلیاندار و قهوه چي باشي یا آبدار باشي به کار گمارده شده بودند.

۳. قهوه چیان قهوه خانه های موقت

به هنگام عزاداریها و روضه خوانیهای بزرگ، به خصوص عزاداریهای سالار شهیدان، امام حسین (ع)، در دهه محرم و اربعین حسینی در ماه صفر، و در مجالس عروسی و میهمانیهای بزرگ، مانند ولیمه بازگشت از سفر حج یا ختنه سوران، و اجتماع های صنفی و سیاسی قهوهخانه هایی در طول ایام گردهمایی ها برپا می‌شد. این قهوهخانه ها در خانه ها و تکیه ها و مساجد دایر بود.

۴. قهوه چیان دوره گرد

قهوه چیرگی دوره گرد یا سیار یکی از شغل های سرپایی رایج در شهرها بود. قهوه چیان دوره گرد بساطی ساده و جمع و جور داشتند. این گروه قهوه چي، قهوه یا چای را به کوچه و بازار می‌بردند و در محل تجمع کارگران و پیشه وران و کسبه بساط می‌افکندند و از راه فروش قهوه و چای زندگی را می‌گذرانند.

قهوه خانه در جامعه ایران، تحول و دگرگونی بزرگی در شکل گردهمایی های مردم و شیوه گذراندن اوقات فراغت و نوع سرگرمی های آنان فراهم آورد. مردم از هر قشر و گروه هر روز پس از دست کشیدن از کار روزانه، و در ایام و اوقات بیکاری در قهوه خانه ها جمع می‌شدند و ساعتها به گفت و گو با هم و تبادل نظر درباره کارهای اجتماعی و اقتصادی و سیاسی می‌پرداختند. در مجالس شبانه قهوهخانه ها، به خصوص شبهای ماه رمضان که آیینهای سخنوری و مرثیه سرایی و نقالی و شاهنامه خوانی و بازیهای قهوه خانه ای در آن برگزار می‌شد، معمولاً جمع زیادی از اهالی محل و مردم محله های دیگر شرکت می‌کردند و در يك محفل انس و دوستی و فضای فرهنگی و ادبی با هم ارتباط برقرار می‌کردند.

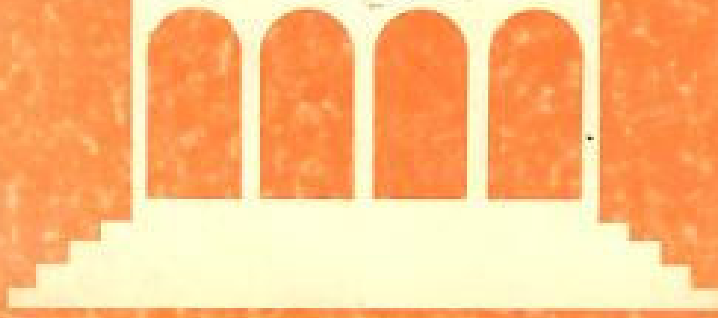
قهوه خانه که تا چند دهه پیش کانون نشر و ترویج فرهنگ سنتی و دستاوردهای ادبی و هنری گذشتگان ما بود و توانسته بود تا حدی یادمانهای گذشته را در جامعه ایران و میان عامه مردم زنده و پایدار نگه دارد کم کم کارکرد خود را از دست داد و صرفاً به محلی برای نوشیدن چای و خوردن صبحانه و ناهار، و رفع خستگی درآمد و در زمان حاضر با رونق فرهنگ غربی در میان ایرانیان و با جایگزین شدن ساندویچ فروشیها، کافی شاپها و...، قهوه خانه ها متروک شدند و دیگر هیچ اثری از آن قهوهخانه ها در زندگی اجتماعی ایرانیان مشاهده نمی‌شود مگر در برخی روستاها که هنوز بافت سنتی آنها دست نخورده باقی مانده است. در سالهای اخیر برخی از افراد با ذوق در تهران و بعضی شهرهای دیگر ایران اقدام به بازسازی قهوه خانه هایی با حفظ بافت سنتی آن کرده اند، برای نمونه می‌توان از قهوهخانه سنتی آذری نام برد که بازسازی آن براساس طرحی بر پایه مدارک و اسناد تاریخی و اطلاعات شفاهی صاحبانظران و مطلعان تهیه شده است. در بازسازی و ترکیببندی فضاها و نماها و آرایه ها کوشش شده تا عمدتاً از آجر و کاشی و سنگ و چوب و گچ و کاهگل استفاده شود تا بر اثر آمیختگی این نوع مصالح با هم در فضاها بافتی از معماری سنتی قهوه خانه های قدیم در چشم بینندگان تجلی یابد.

فضاهای ساختمان قهوه خانه با مجموعه ای از پرده و تابلوی نقاشی، شمایل حضرت امیرالمومنین علی (ع)، عکسهای پهلوانان، اسباب و اشیای قدیم و زینتی، اسباب و اشیای مذهبی و گل و گلدان آرایش شده است.

لباس کارکنان قهوه خانه، از قهوه چي و بساط دار و جار چي گرفته تا چای بده و دیزی پز و استکان جمع کن؛ لباسی است همشکل طرح لباسها از شکل لباسهای رایج مردم و قهوه چیان در اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی برگرفته شده است.

فرهنگ و زندگی ۱۷

کتابخانه
فرهنگی
و زندگی

فهرست شماره ۱۷

قسمت اول:

۱۱۵	جشن فرهنگ و هنر
۱۱۸	جشنواره جهانی فیلم تهران
۱۲۳	جشنواره فیلم کودکان و نوجوانان
۱۲۴	گروه دنی نورکا
۱۲۹	اولین نمایشگاه هنری تهران
۱۳۲	بزرگداشت ابونصر فارابی
فارابی / عبدالصمد آبی	
۱۳۹	واقعه‌گرایی، علم بدیع و تفخیل در شعر کلاسیک اسلامی / کریم‌شفیع پورگل
۱۴۹	رستم و سهراب، فاجعه برخورد آرمان و عاطفه / جلیل دوستخواه
و غلیفه اہلبیات :	
۱۶۸	نقشه يك واقعبیت / گیدو پیورنه / ترجمه ابوالحسن نجفی
۱۷۳	چرا غریبان در زیر لوای «هرکاری جایز است» زندگی می‌کنند / ثولید لوتلف / نجفی
۱۷۷	رمان بازی‌وار / جان ویتمن / ترجمه پرویز مهاجر
نقد کتاب :	
۱۸۷	منطق صوری / ضیاء دوحاد
	چهره‌های سیاه / امیر شهاب
	صد سال تنهایی / حسین فرهنگ
مرفی کتاب :	
۱۹۶	حفت چهره از شاعران ایتالیا
۲۰۲	سه کاریکاتور از کامییز درمبختی

۶	کارگزار فرهنگی در فرانسه با اشاراتی به آسیا / جلال ستاری
۳۳	تجربه خانه‌های فرهنگ فرانسه / جلال ستاری
۵۲	گفتگویی با کارشناسان تئاتر مأمور خدمت در شهرستانها
۶۲	گفتگویی با مهندسان معمار مأمور ساختن خانه‌های فرهنگ
۷۳	درباره خانه‌های فرهنگ / لاله تقیان
۷۸	قهوه‌خانه در ایران / اکبر ملکیان
۹۶	بررسی کاخ‌های جوانان تهران / سعید نوری نائینی

قسمت دوم:

قهوه‌خانه در ایران

اکبر ملکیان

عکسها از علی خسروی

قهوه‌خانه در ایران از دیرزمان مکانی برای گذران اوقات فراغت مردان و یک مرکز مهم ارتباط جمعی بوده است. نشانی را که قهوه‌خانه در طول زمان در اشاعهٔ خبر و برخی آداب و میراث‌های فرهنگی ما برعهده داشته نادیده نمی‌توان گرفت. مرد ایرانی در چند قری که از پیدایی قهوه‌خانه در ایران می‌گذرد ساعتی از روز و شب خویش را در قهوه‌خانه گذرانده، با یاران و کسان خویش به گفتگو نشسته، مشکلات کسب و کار خود را با آنان در میان گذارده، گاهی همانجا به دادوستد و حل و فصل امور پرداخته و مهمتر آنکه اغلب در این مکان از وقایع شهر و دیار خویش اطلاع یافته و گوشه‌ای از تاریخ و فرهنگ خویش را در آن شناخته است. گذشته از این‌ها، هنرها و سرگرمی‌های ویژه‌ای را می‌شناسیم که در قهوه‌خانه پا گرفته و یا حداقل در آنجا رونق و دوام یافته‌اند از آنجمله است گونه‌های از نقاشی که امروز نقاشی قهوه‌خانه‌ای نام گرفته و سخت رونق یافته، همچنین است سخنوری، نقالی، و شاعرانه‌خوانی، نوازندگی و انواع بازی‌های ویژهٔ قهوه‌خانه.

مسلم اینست که قهوه‌خانه‌های امروزی ایران نسبت به گذشته کاملاً دگرگونی یافته و بسیاری از نشانی‌های خود را از دست داده و در عوض وظایف جدیدی را پذیرفته‌اند. قهوه‌خانه در ابتدای پیدایی خود در ایران مرکز تجمع و گذران اوقات فراغت شهرنشینان و بخصوص گروه‌های مرفه اجتماع و بدها، تا این اواخر، با ترقی و محل بحث و گفتگوهای اجتماعی و سیاسی و ادبی نویسندگان، منتقدان، شعرا و اهل هنر و ادب به شمار میرفت. اما به تدریج در طول زمان «از مرکز سرگرمی و میعادگاه شاعران و هنرمندان و اهل‌دل و جایگاه تفریح و تماشای اعیان و خواص به محل استراحت عامه خلق درمبداء و متحد سفر و احياناً در طول مسیر و همچنین محل تجمع کارگران و پیشه‌وران

و جای گفتگوهای صنعتی و مانند آن تبدیل یافته است»^۱. در گذشته «حتی سلاطین و بزرگان دربار و دیگر اعضای طبقات ممتاز جامعه علاوه بر صاحب‌دلان و ظرفا، دوستدار قهوه‌خانه بودند و مشتاقانه بدان رفت‌وآمد داشتند»^۲ اما بر اثر رونق کار و صنعت و بازرگانی در شهرهای ایران شکل و وظائف قهوه‌خانه نیز تغییر یافت. در گذشته قهوه‌خانه معمولاً حوضی در وسط داشت و با نقاشی‌های دیواری، تابلوها و اشیاء عتیقه آراسته بود و پرندگان خوش‌آواز در آن نغمه‌سرایی می‌کردند و مشتریان با آدابی خاص دور تادور آن می‌نشستند و چشم به تقال می‌دوختند و به اشعار شاهنامه و یا حکایت و قصه گوش می‌دادند و با یکدیگر دربارهٔ مشکلات و مسائل خویش به گفتگو می‌پرداختند، اکنون قهوه‌خانه به صورت مکان ساده‌ای درآمده و مشتریان آن را گروه‌هایی تشکیل می‌دهند که نه به قصد گذران اوقات فراغت و شنیدن صدای تقال و استفاده از انواع بازیها و سرگرمی‌ها و برقراری ارتباط با دوستان و همشهریان، بلکه اغلب ناگزیر

- ۱ - برای آگاهی از تاریخچه پیدایی قهوه‌خانه به منابع زیر رجوع کنید:
- زندگانی شاه عباس اول، تألیف نصرالله فلسفی.
- مقدمه بر جامعه‌شناسی ایران، تألیف حبیب‌بهنام و شاپور راسخ، چاپ سوم.
- مقاله نصرالله فلسفی، مجله سخن، دوره پنجم، شماره ۴ (۱۳۳۳).
- مقاله مصدح‌جعفر محبوب، مجله سخن، دوره نهم، صفحات ۵۳۰، ۶۳۶ و ۷۷۹.
- تحقیق خسرو خسروی، مجله کاوش، شماره ۱۳ (۱۳۴۱).
- مقاله گشتی در قهوه‌خانه‌های تهران، تماشا، سال اول شماره سوم.
- ۲ - مقدمه بر جامعه‌شناسی ایران، چاپ سوم، ص ۳۳۴.
- ۳ - همان کتاب، ص ۳۹۵.

از دیگر مناطق کشور قهوه‌خانه دارد - تنها در حدود ۱۵ نوازنده محلی (عاشق)^۲ هنوز به کار خود ادامه می‌دهند و شهباه همراه نواختن ساز خویش (چگور) داستانهای حماسی نظیر «کوراوغلی» و «اصلی و گرم» را برای مشتریان قهوه‌خانه‌ها روایت می‌کنند. همچنین باید گفت که آثار هنری نسبتاً قدیم و با ارزش چون نقاشیهای دیواری تقریباً از میان رفته و بیشتر تابلوهای نقاشی قهوه‌خانه‌ای را مجموعه‌داران و برخی موزه‌ها و نمایشگاهها خریداری کرده‌اند. هرچند این نقاشی‌ها در سالهای اخیر ظاهراً دوباره رونق گرفته اما در واقع با تجارت و تولید ناسالمی روبرو شده است. انواع بازیهای قهوه‌خانه مانند ترنابازی، گنجینه، تخم مرغ بازی، و... نیز با به فراموشی سپرده شده و یا تنها در چند شب از شبهای سال و در معدودی از قهوه‌خانه‌ها کم و بیش رواج دارد.

در این مقاله بخشی از بررسی‌هایی را که درباره قهوه‌خانه‌های کشور صورت گرفته به دست خواهیم داد و پیرامون علل و عوامل دیگر گونی وضع قهوه‌خانه‌ها در ایران و کاهش تعداد آنها کاوشی خواهیم کرد.

به مناسبت تردبکی آن به محل کار و کسب و یا مسافرخانه و محل اقامت، برای رفع خستگی در فواصل کار و صرف صبحانه و ناهار به آن آمدوش می‌کنند. به‌طور کلی قهوه‌خانه‌ها که روزگاری بار و سائل ارتباط جمعی امروز را به دوش می‌کشیدند، اکنون با کسب و کار درآمیخته است. امروزه کارگران در تهران به قهوه‌خانه‌های مخصوص می‌روند و بیشتر قهوه‌خانه‌های کارگری در محل‌های کارگری وجود دارد و اصناف نیز بیشتر به مناسبت محلی که کارشان در آن جریان دارد، به همان قهوه‌خانه‌ای که نزدیک محل کسب و کارشان است می‌روند.^۴ همچنین بنا بر بررسی‌هایی که درباره ساعات فعالیت قهوه‌خانه‌های تهران انجام داده‌ایم (و در صفحات بعد خواهیم دید)، امروز زمان کار اکثریت قهوه‌خانه‌های تهران (۷۹/۲۵ درصد از مجموع) مساوی و همزمان با وقت کار اصناف و کارگران است و تنها تردبکی به ده درصد از آنها بیش از ۱۵ ساعت در روز فعالیت دارند و این گونه قهوه‌خانه‌ها اغلب به علت داشتن تلویزیون، اصناف و کارگران را پس از فراغت از کار نیز به خود جلب می‌کنند.

در خلال این دگرگونیها، هنرها و نمایش‌ها و بازی‌های قهوه‌خانه نیز رو به زوال گذارده است؛ چنانکه بنا بر اطلاعاتی که در دست است امروزه در تهران فقط سه قهوه‌خانه فعال دارند و حال آنکه «روزگاری بود که از هر صد قهوه‌خانه در تهران، دست کم ۸۰ تایی آنها فعال داشتند و داستانهای شاهنامه، مرگ مهراب و به چاد انداختن بیژن و قصه‌های حسین کرد نقل محفل قهوه‌خانه‌ها بود»^۵ و یا مثلاً در شهر بزرگی مانند مشهد «تعداد فعال‌ها از ۶، ۷ نفر بیشتر نیست»^۶. و یا در تمام منطقه آذربایجان - بنا بر آمارهایی که در دست است (و در صفحات بعد خواهیم دید) بیش

۴ - مقصد برجسته‌شناسی ایران، چاپ سوم، ص ۳۹۵، به نقل از مقاله خسرو خسروی (مجله کاوش، شماره نهم، ۱۳۴۱).

۵ - مقاله «قصه حسین کرد» اطلاعات هفتگی، شماره ۱۰۹۶.

۶ - مقاله «قهوه‌خانه‌ها بی‌صفا شده‌اند»، روزنامه کیهان، شماره ۸۲۸۹ (۵۱۸۴).

۷ - بر اساس بررسی‌های شخصی در سال ۱۳۵۲، از این عده ۴ نفر به‌طور مرتب در قهوه‌خانه‌های تبریز، ۳ نفر در رضائیه، ۲ نفر در خوی، یک نفر در میاندوآب و بقیه در شهرهای دیگر آذربایجان و نیز روستاهای آنجا فعالیت داشتند.

شماره قهوهخانه‌های کشور

در سال ۱۳۴۵ در ۱۷ استان و فرمانداری کل کشور بر روی هم ۷۴۲۷ قهوهخانه وجود داشته است؛ از این قرار:

بنادر و جزایر خلیج فارس و بحر عمان ۴۷
سیستان و بلوچستان ۳۵
جمع ۷۴۲۷

چنانکه ملاحظه می‌شود بیشتر قهوهخانه‌ها در مناطق شمال، شمال غربی و شمال شرقی کشور متمرکز یافته‌اند. پس از استان مرکزی که بیش از جاهای دیگر قهوهخانه داشته، استانهای آذربایجان شرقی و گیلان در مقام‌های دوم و سوم قرار داشته‌اند. بنا بر اطلاعاتی که اداره اماکن عمومی شهربانی کل کشور در اختیار گذاشته، شماره قهوهخانه‌ها در سال ۱۳۴۷ در ۲۳ استان و فرمانداری کل ۸۰۸۹ باب بوده است. آمارهای مربوط به دو سال بعد از کاهش تعداد قهوهخانه‌ها در اکثر شهرهای ایران حکایت دارد، چنانکه در سال ۱۳۴۹ شماره قهوهخانه‌ها به ۷۴۷۷ کاهش یافته اما در سال بعد (۱۳۵۰) اندکی فزونی گرفته است. در زیر تغییر تعداد قهوهخانه‌ها در سالهای ۱۳۴۷ تا ۱۳۵۰ می‌بینید.

استان مرکزی	۲۰۴۸
استان یکم (گیلان)	۹۶۷
استان دوم (مازندران)	۶۲۷
استان سوم (آذربایجان شرقی)	۱۱۷۳
استان چهارم (آذربایجان غربی)	۴۵۰
استان پنجم (کرمانشاهان)	۳۱۶
استان ششم (خوزستان)	۲۸۲
استان هفتم (فارس)	۱۲۴
استان هشتم (کرمان)	۳۹
استان نهم (خراسان)	۶۳۷
استان دهم (اصفهان)	۱۶۰
کردستان و لرستان	۱۷۲
همدان	۲۹۷
سمنان	۵۶

در خلال سالهای ۱۳۴۷ تا ۱۳۵۰ میزان کاهش و یا افزایش تعداد قهوهخانه‌ها در استان‌ها و فرمانداری‌های کل و شهرهای مختلف کشور یکسان نبوده، چنانکه شماره قهوهخانه‌های شهرهای استان مرکزی بر روی هم ۵۰ باب کمتر شده، در حالی که در همین مدت بر شماره قهوهخانه‌های تهران ۵۵ باب افزوده شده است. استان آذربایجان غربی از این نظر بیشترین افزایش را داشته است و این افزایش در شهرضا نیز کاملاً چشمگیر بوده تا آنجا که در طول چهار سال ۴۱ قهوهخانه جدید در این شهر دایر شده است. جالب است که در استان آذربایجان شرقی به کاهش محسوس تعداد قهوهخانه‌ها برمی‌خوریم. در مدت چهار سال مورد نظر از شماره قهوهخانه‌های این استان ۸۰ باب کاسته شده و تنها

در مرکز این استان (تبریز) ۶۹ قهوهخانه تعطیل شده است.

به طور کلی پس از آذربایجان غربی در استان‌های فارس، کرمان، کردستان، یزد و ایلام تعداد قهوهخانه‌ها افزایش اندک داشته و در بقیه استانها و فرمانداری‌های کل از شماره آنها به میزان محسوسی کاسته شده است. این کاهش علاوه بر آذربایجان شرقی در استان‌های گیلان، خراسان، لرستان، مرکزی، خوزستان و مازندران کاملاً چشمگیر است.

در جدول بعد شماره و درصد قهوهخانه‌های کشور در سالهای ۱۳۴۷ و ۱۳۵۰ (به تفکیک استان) و چگونگی کاهش و افزایش آنها را می‌بینید:

۱- مأخذ: مقدمه بر جامعه‌شناسی ایران، چاپ سوم، ص ۳۹۳، به نقل از دفتر اداره اماکن عمومی شهربانی کل کشور.
۲- باید توجه داشت که تغییر تعداد قهوهخانه‌ها در سالهای مختلف تنها مربوط به تعطیل شدن قهوهخانه‌ها

و یا دایر شدن قهوهخانه‌های جدید نیست، بلکه یک دست نبودن آمار سالهای مختلف نیز در این تغییر دخالت دارد؛ چنانکه ملاحظه می‌شود تعداد شهرهایی که شماره قهوهخانه‌های آنها در سالهای مختلف به دست داده شده، یکسان نیست.

استان	تعداد قهوهخانه		درصد	تعداد	درصد	افزایش یا کاهش
	۱۳۴۷	۱۳۵۰				
جمع	۸۰۸۹	۲۶۲۲	۱۰۰	۲۶۲۲	۱۰۰	-۴۶۷
استان مرکزی	۲۴۵۰	۳۰/۳۵	۳۱/۵۴	۲۴۰۰	۳۱/۵۴	- ۵۰
استان خراسان	۶۶۸	۸/۲۵	۸/۰۸	۶۱۶	۸/۰۸	- ۵۲
استان اصفهان	۱۴۲	۱/۸۱	۱/۷۳	۱۳۲	۱/۷۳	- ۱۰
استان آذربایجان شرقی	۱۱۹۴	۱۴/۸۰	۱۴/۶۵	۱۱۱۴	۱۴/۶۵	- ۸۰
استان خوزستان	۲۶۷	۳/۳۰	۲/۸۶	۲۱۸	۲/۸۶	- ۴۹
استان مازندران	۶۳۶	۷/۸۶	۷/۸۴	۵۹۸	۷/۸۴	- ۳۸
استان فارس	۱۲۷	۱/۵۷	۱/۷۰	۱۳۰	۱/۷۰	۳
استان گیلان	۷۷۵	۹/۵۸	۹/۲۲	۷۰۳	۹/۲۲	- ۷۲

سال	تعداد قهوهخانه	افزایش یا کاهش نسبت به سال قبل
۱۳۴۷	۸۰۸۹ قهوهخانه (در ۱۵۱ شهر)	-
۱۳۴۸	۷۸۹۵ قهوهخانه (در ۱۵۰ شهر)	- ۱۹۴
۱۳۴۹	۷۴۷۷ قهوهخانه (در ۱۴۴ شهر)	- ۴۱۸
۱۳۵۰	۷۶۲۲ قهوهخانه (در ۱۴۷ شهر)	۱۴۵
کل کاهش		- ۴۶۷

ب) از نظر کاهش تبریز در مرتبه اول و شهرهای مشهد، رشت و اصفهان در ردیف‌های بعدی قرار داشته‌اند. جدول زیر شماره قهوه‌خانه‌های مراکز نشانها را در سال‌های ۱۳۴۷ و ۱۳۵۰ نشان می‌دهد.

شهر	۱۳۴۷		۱۳۵۰	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد
جمع	۴۵۹۳	۱۰۰	۴۵۰۴	۱۰۰
تهران	۲۰۱۷	۴۴	۲۰۷۲	۴۶/۱۰
مشهد	۳۶۱	۷/۸۵	۳۳۵	۷/۴۵
اصفهان	۱۱۸	۲/۵۶	۱۰۳	۲/۲۸
تبریز	۵۹۶	۱۲/۹۹	۵۲۷	۱۱/۷۳
اهواز	۵۶	۱/۲۱	۴۴	۰/۹۷
ساری	۶۹	۱/۵۰	۶۶	۱/۴۶
شیراز	۸۷	۱/۸۹	۹۲	۲/۰۴
رشت	۳۰۲	۶/۵۷	۲۸۰	۶/۲۱
رضائیه	۲۳۴	۵/۰۹	۲۷۵	۶/۱۰
کرمان	۲۷	۰/۵۸	۲۷	۰/۵۹
کرمانشاه	۱۸۱	۳/۹۴	۱۷۲	۳/۸۲
بندرعباس	۱۲	۰/۲۶	۱۰	۰/۲۲
زاهدان	۷	۰/۱۵	۵	۰/۱۱
سنندج	۸۳	۱/۸۰	۸۵	۱/۸۸
همدان	۱۹۰	۴/۱۳	۱۸۶	۴/۱۳
خرم‌آباد	۵۹	۱/۲۸	۴۵	۱
زنجان	۱۱۲	۲/۴۳	۹۷	۲/۱۵
یزد	۶	۰/۱۳	۱۰	۰/۲۲
بوشهر	۴۹	۱/۰۶	۴۰	۰/۸۸
شهرکرد	—	—	۳	۰/۰۶
ایلام	۷	۰/۱۵	۸	۰/۱۷
سمنان	۲۰	۰/۴۳	۲۰	۰/۴۴
		جمع افزایش	۱۱۱	
		جمع کاهش	۳۰۳	
		حاصل	- ۹۱	

استان آذربایجان غربی	۵۰۱	۶/۱۹	۵۳۷	۷/۰۴	۳۶
استان کرمان ^{۱۰}	۳۵	۰/۴۳	۳۷	۰/۴۸	۲
استان کرمانشاهان	۳۱۲	۳/۸۵	۲۸۳	۳/۷۱	- ۲۹
استان ساحلی	۳۶	۰/۴۴	۲۲	۰/۲۸	- ۱۴
استان سیستان و بلوچستان	۳۹	۰/۴۸	۲۳	۰/۳۰	- ۱۶
استان کردستان	۱۶۶	۲/۰۵	۱۶۸	۲/۷۰	۲
استان همدان	۲۸۵	۳/۵۲	۲۷۱	۳/۵۵	- ۱۴
استان لرستان	۱۷۵	۲/۱۶	۱۲۳	۱/۶۱	- ۵۲
استان زنجان ^{۱۱}	۱۵۸	۱/۹۵	۱۴۰	۱/۸۳	- ۱۸
استان یزد	۶	۰/۰۷	۱۰	۰/۱۳	۴
استان بوشهر	۵۵	۰/۶۷	۴۵	۰/۵۹	- ۱۰
استان چهارمحال و بختیاری	—	—	۳	۰/۰۳	۳
ایلام	۷	۰/۰۸	۸	۰/۱۰	۱
فرمانداریکل سمنان	۵۰	۰/۶۱	۴۱	۰/۵۳	- ۹
فرمانداریکل بویراحمد و کهگیلویه	—	—	—	—	—

بررسی ما در مورد کاهش و یا افزایش شماره قهوه‌خانه‌های مراکز استانها و فرمانداریهای کل نشان می‌دهد که در طول سالهای ۱۳۴۷ تا ۱۳۵۰ علاوه بر تهران و رضائیه، که قهوه‌خانه‌های آنها از افزایش قابل ملاحظه‌ای برخوردار بوده، در شهرهای شیراز، سنندج، یزد و ایلام نیز بر تعداد قهوه‌خانه‌ها افزوده شده، اما در بقیه شهرهای مزبور از شماره آنها کاسته شده است (جمعاً ۹۱

در سال ۱۳۵۰ شماره قهوه‌خانه‌های کاشان و خمین در استان مرکزی و آغاچاری و هفتکل در خوزستان و خاش و چاه‌بهار در سیستان و بلوچستان در دست نبوده، چنانچه آمار قهوه‌خانه‌های شهرهای مزبور در سال ۱۳۴۷ (جمعاً ۵۰ باب) را در این محاسبه منظور نکنیم، رقم کاهش قهوه‌خانه‌ها در بقیه شهرهای کشور به ۴۱۷ تقلیل می‌یابد.

۶۰ - در استان کرمان شماره قهوه‌خانه‌های رفسنجان و سیرجان در سال ۱۳۵۰ در دست نبوده و بجای آن از آمار سال ۵۱ استفاده شده است.
۱۱ - در استان زنجان شماره قهوه‌خانه‌های زنجان در سال ۵۰ در دست نبوده و بجای آن از آمار سال ۵۱ استفاده شده است.

چنانکه در جدول بالا می‌بینیم، هر چند شماره قهوه‌خانه‌های مناطق شمالی، مرکزی، شمال غربی و شمال شرقی کشور در سالهای مورد بررسی کاهش محسوسی داشته، باز تعداد قهوه‌خانه‌ها در این مناطق بیش از مناطق دیگر کشور بوده است، چنانکه در حدود ۴۷ درصد از قهوه‌خانه‌های کل کشور در استانهای آذربایجان شرقی و غربی، گیلان، مازندران و خراسان قرار داشته‌اند.

توزیع فراوانی شهرها بر حسب شماره قهوهخانهها

بررسی ما در این باره نشان می‌دهد که ۵۳ شهر در سال ۱۳۴۷ (۳۵/۱۵ درصد) و ۵۵ شهر در سال ۱۳۵۰ (۳۷/۴۴ درصد) کمتر از ده قهوهخانه داشته‌اند. در خلال سالهای مزبور به ترتیب ۲۵ و ۲۷ شهر دارای ۱۱ تا ۲۰ قهوهخانه بوده‌اند. از آن پس با افزایش تعداد قهوهخانهها، از شماره شهرها کاسته شده، چنانکه تعداد شهرهایی که بیش از ۱۰۰ قهوهخانه داشته‌اند، در هر يك از سالهای یاد شده به ترتیب به ۱۳ (۸/۶۰ درصد) و ۱۰ (۶/۸۰ درصد) رسیده است. باید افزود که در این سال به استثنای شهرهای تهران، تبریز، مشهد، رشت، رضائیه و اردبیل بقیه شهرها هر يك کمتر از ۲۰۰ قهوهخانه داشته‌اند.

در جدول زیر توزیع فراوانی شهرها را بر حسب شماره قهوهخانهها در سالهای ۴۷ و ۵۰ می‌بینید.

شماره قهوهخانههای کشور در سال ۱۳۵۲

علاوه بر اطلاعاتی که مطابق جدولهای بالا بنا بر آمار دفاتر اداره اماکن عمومی شهرهای کل کشور) به دست دادیم، شماره و توزیع قهوهخانههای نقاط شهری کشور در سال ۱۳۵۲ نیز بر اساس بررسی جداگانه‌ای فراهم آمده است.^{۱۲} بنا بر اطلاعات به دست آمده در سال مزبور روی هم رفته ۸۱۲۰ قهوهخانه در ۱۳۳۹ نقطه شهری کشور دایر

۱۲ - این بررسی در سال ۱۳۵۳ بر اساس فرستادن پرسشنامه به شهرداریهای کل کشور و ادارات فرهنگ و هنر در مرکز مطالعات و هماهنگی فرهنگی شورای عالی فرهنگ و هنر صورت گرفته است.

۱۳ - مطابق صورت اتحادیه شهرداریهای کشور بر روی هم ۴۳۷ شهرداری تا سال ۱۳۵۳ در نقاط مختلف کشور تشکیل شده است. از این تعداد ۳۲۵ شهرداری به پرسشنامه‌های ما پاسخ داده‌اند و آمار قهوهخانههای تعدادی از شهرها (۶ شهر) را ادارات فرهنگ و هنر در اختیار گذاشته‌اند.

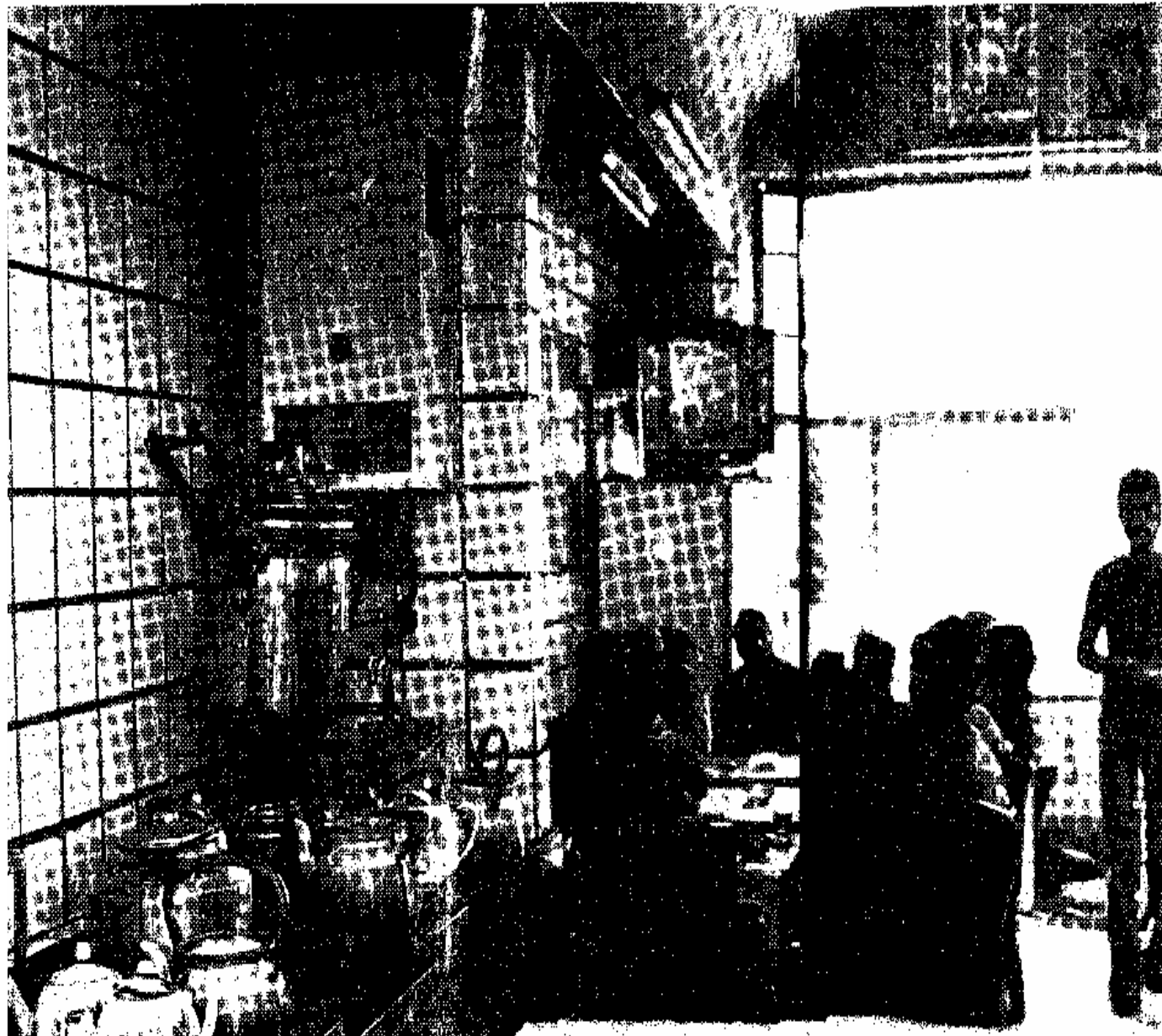
شرح	۱۳۴۷	درصد	تعداد	۱۳۵۰	درصد	تعداد
جمع	۱۵۱	۱۰۰	۱۴۷	۱۰۰		
۱ - ۱۰	۵۳	۳۵/۱۵	۵۵	۳۷/۴۴		
۱۱ - ۲۰	۲۵	۱۶/۵۵	۲۷	۱۸/۳۶		
۲۱ - ۳۰	۱۶	۱۰/۶۰	۱۵	۱۰/۲۰		
۳۱ - ۴۰	۱۲	۷/۹۴	۹	۶/۱۲		
۴۱ - ۵۰	۱۲	۷/۹۴	۱۰	۶/۸۰		
۵۱ - ۶۰	۶	۳/۹۷	۵	۳/۴۰		
۶۱ - ۷۰	۴	۲/۶۴	۶	۴/۰۸		
۷۱ - ۸۰	۲	۱/۳۲	۳	۲/۰۴		
۸۱ - ۹۰	۵	۳/۳۱	۳	۲/۰۴		
۹۱ - ۱۰۰	۳	۱/۹۸	۴	۲/۷۲		
۱۰۱ و بیشتر	۱۳	۸/۶۰	۱۰	۶/۸۰		

بوده است. باید توجه داشت که فزونی رقم قهوهخانههای سال ۵۲ نسبت به سالهای ۴۷ و ۵۰ مربوط به افزایش تعداد آنها نیست، بلکه این رقم، قهوهخانههای شهرها و شهرک‌هایی را نیز که در سالهای گذشته بخش یا ده بوده‌اند دربر می‌گیرد.

در سال ۱۳۵۲ نیز استانهای مرکزی با ۲۲۲۰ قهوهخانه (۲۷/۳۳ درصد از مجموع)، آذربایجان شرقی با ۱۱۲۶ (۱۴/۴۸ درصد) و مازندران با ۷۶۶ (۹/۴۳ درصد) به ترتیب بالاترین تعداد و استانهای چهارمحال و بختیاری، بویراحمد و کهگیلویه و یزد کمترین تعداد را داشته‌اند. در سال ۵۲ نیز تراکم قهوهخانهها در مناطق شمال کشور (آذربایجان شرقی و غربی، گیلان، مازندران و خراسان) مانند سالهای ۴۷ و ۵۰ کاملاً چشمگیر است.

هر چند آمار قهوهخانههای تمام نقاط شهری کشور در دست نیست اما چنانکه تعداد قهوهخانهها را در رابطه با جمعیت شهری مناطق مختلف کشور در نظر بگیریم، ملاحظه می‌شود که شهرتشینان مناطق شمال غرب و غرب کشور و همچنین سواحل خلیج فارس و بحر عمان قهوهخانه بیشتری در شهرهای خود داشته‌اند. در استان آذربایجان غربی در برابر هر ۵۲۵ نفر جمعیت شهری يك قهوهخانه وجود داشته. این نسبت در استان زنجان ۶۲۳، در کردستان ۶۸۵، در بوشهر ۶۶۰ و در استان همدان ۷۴۹ بوده است و حال آنکه در استان چهارمحال و بختیاری برای هر ۱۵۲۸۶ نفر شهرتشین و در یزد برای هر ۱۰۶۶۷ نفر يك قهوهخانه وجود داشته است. این نسبت در استان مرکزی ۲۳۵۱ و در کل کشور ۱۶۹۶ بوده است. در جدول بند شماره قهوهخانههای کشور در سال ۱۳۵۲ و نسبت جمعیت شهری به تعداد قهوهخانه در استانهای مختلف کشور نشان داده شده است.

استان	تعداد	درصد	نسبت جمعیت شهری به تعداد قهوهخانه
جمع	۸۱۲۰	۱۰۰	۱۶۹۶
مرکزی	۲۲۲۰	۲۷/۴۰	۲۳۵۱
خراسان	۶۵۶	۸/۰۸	۱۵۱۲
اصفهان	۲۵۰	۳/۰۷	۴۱۲۲
آذربایجان شرقی	۱۱۲۶	۱۴/۵۲	۸۸۳
خوزستان	۲۵۱	۳/۱۰	۵۰۷۶
مازندران	۷۶۶	۹/۴۳	۸۲۶
فارس	۶۰	۰/۷۳	۱۳۲۶۷
گیلان	۴۸۸	۶/۰۰	۸۱۸
آذربایجان غربی	۶۸۹	۸/۴۸	۵۲۵
کرمان	۹۱	۱/۱۲	۲۸۶۸
کرمانشاهان	۳۹۲	۳/۸۴	۱۲۱۵
ساحلی	۵۳	۰/۶۵	۸۴۰
سیستان	۷۶	۰/۹۳	۱۳۶۱
کردستان	۲۲۲	۲/۷۳	۶۸۵
همدان	۳۵۰	۴/۳۱	۷۴۹
لرستان	۱۱۶	۱/۴۲	۱۹۸۳
زنجان	۱۳۸	۱/۶۹	۶۲۳
یزد	۱۵	۰/۱۸	۱۰۶۶۷
بوشهر	۱۰۰	۱/۲۳	۶۶۰
چهارمحال	۷	۰/۰۸	۱۵۲۸۶
ایلام	۳۰	۰/۳۶	۱۱۰۷
سمنان	۳۷	۰/۴۵	۲۶۲۲
بویراحمد و کهگیلویه	۱۷	۰/۲۰	۱۷۶۵

فراوانی شهرها بر حسب شماره قهوهخانهها :

۲۰۹ نقطه شهری (۶۳/۱۴ درصد از مجموع)
 در سال ۱۳۵۲ دارای يك تا ۱۰ قهوهخانه بوده اند و ۴۹
 شهر (۱۴/۸۰ درصد) ۱ تا ۲۰ قهوهخانه داشته اند.
 همچنین در میان شهرهایی که به پرسشنامه های ما
 پاسخ داده اند ۸ نقطه شهری در این سال قهوهخانه
 نداشته اند و تعداد قهوهخانه های ۱۱ شهر بیشتر از
 ۱۰۰ بوده است .

در جدول بعد توزیع فراوانی نقاط شهری
 کشور را بر حسب تعداد قهوهخانه در سال ۱۳۵۲
 می بینید :

تعداد قهوهخانه	فراوانی شهرها	درصد
جمع	۳۳۱	۱۰۰
قهوهخانه نداشته	۸	۲/۴۱
۱ - ۱۰	۲۰۹	۶۳/۱۴
۱۱ - ۲۰	۴۹	۱۴/۸۰
۲۱ - ۳۰	۲۰	۶/۰۴
۳۱ - ۴۰	۱۱	۳/۳۲
۴۱ - ۵۰	۴	۱/۲۰
۵۱ - ۶۰	۵	۱/۵۱
۶۱ - ۷۰	۵	۱/۵۱
۷۱ - ۸۰	۳	۰/۹۰
۸۱ - ۹۰	۳	۰/۹۰
۹۱ - ۱۰۰	۳	۰/۹۰
۱۰۱ و بیشتر	۱۱	۳/۳۲

جدول زیر توزیع فراوانی شهرهایی را که کمتر از ۲۰ قهوه‌خانه داشته‌اند به طور دقیق‌تر نشان می‌دهد:

تعداد قهوه‌خانه	فراوانی شهرها	
	تعداد	درصد
جمع	۴۶۶	۱۰۰
قهوه‌خانه نداشته	۸	۳
۱ - ۲	۶۶	۲۴/۸۱
۳ - ۴	۵۲	۱۹/۵۴
۵ - ۶	۴۶	۱۷/۲۹
۷ - ۸	۲۹	۱۰/۹۰
۹ - ۱۰	۱۶	۶/۰۱
۱۱ - ۱۲	۲۱	۷/۸۹
۱۳ - ۱۴	۸	۳
۱۵ - ۱۶	۵	۱/۸۷
۱۷ - ۱۸	۱۰	۳/۷۵
۱۹ - ۲۰	۵	۱/۸۷

قهوه‌خانه‌های مراکز استان‌ها و فرمانداری‌های کل: در شهرهای مرکزی استان‌ها^{۱۴} در سال ۱۳۵۲ پس از تهران شهرهای تبریز، مشهد و رضائیه دارای بیشترین قهوه‌خانه بوده‌اند و شهر یاسوج، مرکز فرمانداری کل بویراحمد و کهگیلویه با یک قهوه‌خانه در مرتبه آخر قرار داشته‌است. در شهرهای مورد بررسی نسبت جمعیت به تعداد قهوه‌خانه از ۴۶۹ تا ۱۹۶۶۶ متغیر بوده - بوشهری‌ها بیشترین (یک قهوه‌خانه برای هر ۴۶۹ نفر) و یزدی‌ها کمترین (دربار هر ۱۹۶۶۶ نفر یک قهوه‌خانه) تعداد قهوه‌خانه را داشته‌اند. این نسبت در شهرهای رضائیه، بندرعباس و زینجان کمتر از ۷۰۰ و در شهرهای تهران، کرمان، زاهدان، ایلام، یاسوج و شهرکرد از ۲۰۰۰ بالاتر بوده است.

در جدول زیر توزیع تعداد قهوه‌خانه و نسبت جمعیت شهری به قهوه‌خانه‌های شهرهای مرکزی استان‌ها به دست داده شده است:

شهر	شماره قهوه‌خانه	نسبت جمعیت به شماره قهوه‌خانه	فراوانی شهرها	
			تعداد	درصد
تهران	۱۹۰۴	۲۱۳۸	۴۶۶	۱۰۰
مشهد	۳۲۴	۱۸۰۸	۸	۳
اصفهان	۱۶۰	۳۷۵۶	۶۶	۲۴/۸۱
تبریز	۵۲۹	۱۰۵۶	۵۲	۱۹/۵۴
ساری	۶۱	۱۰۶۵	۴۶	۱۷/۲۹
رضائیه	۲۳۰	۶۶۰	۲۹	۱۰/۹۰
کرمان	۵۵	۲۰۷۲	۱۶	۶/۰۱
کرمانشاه	۱۳۰	۱۹۴۶	۲۱	۷/۸۹
بندرعباس	۲۷	۶۶۶	۸	۳
زاهدان	۱۲	۴۸۳۳	۵	۱/۸۷
سنندج	۶۲	۱۲۹۰	۱۰	۳/۷۵
همدان	۲۳۱	۶۱۰	۵	۱/۸۷
زینجان	۹۷	۶۰۸	۸	۳
یزد	۶	۱۹۶۶۶	۶۶	۲۴/۸۱
بوشهر	۶۶	۴۶۹	۵۲	۱۹/۵۴
شهرکرد	۵	۶۲۰۰	۴۶	۱۷/۲۹
ایلام	۲۰	۲۳۰۰	۲۹	۱۰/۹۰
سمنان	۲۰	۱۵۰۰	۱۶	۶/۰۱
یاسوج	۱	۲۵۰۰	۲۱	۷/۸۹

قهوه‌خانه‌های تهران^{۱۵}

چنانکه دیدیم در سال ۱۳۵۲ روی هم رفته ۱۹۰۴ قهوه‌خانه در محله‌های مختلف تهران دایر بوده که از این میان هفت قهوه‌خانه قدمت بیشتری داشته‌اند و زمان تأسیس آنها به ۱۰۰ تا ۱۵۰ سال پیش می‌رسد^{۱۶}. بررسی ما نشان می‌دهد که تا سال

۱۳۰۰ جمعاً ۳۹ قهوه‌خانه در تهران دایر بودند (که تا سال ۱۳۵۲ نیز به فعالیت خود ادامه دادند) و از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۰۴ بر شماره آنها ۳۴ واحد افزوده شده است.

از آن پس نیز شماره قهوه‌خانه‌ها به‌طور مرتب فزونی یافته و در پایان سال ۱۳۲۹ به ۵۱۲ رسیده است. ذکر این نکته جالب است که در فاصله سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۴۹ تعداد قهوه‌خانه‌های تهران افزایش قابل‌ملاحظه‌ای یافته، چنانکه در طول بیست‌سال مزبور ۱۲۶۹ قهوه‌خانه جدید (۶۶/۶۵ درصد از مجموع) در تهران شروع به کار کردند که تا زمان بررسی یاد شده فعالیت داشته‌اند. از سال ۱۳۵۰ به بعد ۱۱۳ قهوه‌خانه دیگر دایر شده و جمع آنها به ۱۹۰۴ رسیده است. (سال تأسیس ده قهوه‌خانه معلوم نشده^{۱۷}).

طبعاً افزایش تعداد قهوه‌خانه‌ها در تهران و شهرک‌های اطراف آن، مخصوص در فاصله‌سالهای ۱۳۳۰ تا ۱۳۴۹، با توسعه تهران و رشد سریع جمعیت به دنبال مهاجرت روزافزون ساکنان شهرهای دیگر و روستاییان و تمرکز امور صنعتی و بازرگانی و سیاسی و اداری ارتباط دارد. به علاوه توسعه شهر، رشد جمعیت و افزایش مشاغل صنعتی و بازرگانی خود به تدریج امر تقذیبه پیرون از خانه را - به بهانه دوری فاصله منزل و محل کار - در تهران اجتناب‌ناپذیر ساخت، زیرا چنانکه قبلاً گفتیم، قهوه‌خانه در این ایام دیگر مکانی برای گذران اوقات فراغت طبقات مرفه اجتماع نبود، بلکه از راه فراهم آوردن صبحانه و ناهار جاذب کارگران و اصناف بود.

ساعات کار روزانه قهوه‌خانه‌های تهران متفاوت است - برخی کمتر از ۸ ساعت و بعضی حتی بیشتر از ۱۸ ساعت در روز کار می‌کنند. اما نزدیک به ۸۰ درصد قهوه‌خانه‌ها روزانه به‌طور متوسط بین ۱۲ تا ۱۵ ساعت فعالیت دارند. اینها احتمالاً

قهوه‌خانه‌هایی هستند که در بازار و مراکز تجارت و کار تنها برای تدارک صبحانه و ناهار کارگران و پیشه‌وران دایر شده‌اند. تنها نزدیک به دهمردم از قهوه‌خانه‌های تهران در روز بیشتر از ۱۵ ساعت کار می‌کنند - این قهوه‌خانه‌ها به‌علت داشتن تلویزیون، و احیاناً نقال، گروهی از مشتریان را

۱۴ - شماره قهوه‌خانه‌های اهواز، شیراز، رشت و خرم‌آباد در دست نبود.

۱۵ - در مورد قهوه‌خانه‌های تهران، مطالعه جداگانه‌ای در مرکز مطالعات و هماهنگی فرهنگی صورت گرفته که بخشی از آن در اینجا از نظر خوانندگان می‌گذرد. زمان این مطالعه تیرماه ۱۳۵۲ تا خرداد ۱۳۵۳ و حوزه مطالعه محدوده پنج ساله تهران مطابق ضوابط شهرداری پایتخت بوده است. بنابراین، رقم یاد شده قهوه‌خانه‌های تهران، شهر ری، شمیران، شهرزیا و کوی نهم آبان را دربر می‌گیرد.

۱۶ - این قهوه‌خانه‌ها عبارتند از:

- ۱ - قهوه‌خانه شهزادی (تأسیس ۱۲۰۲)، میدان شاهپور اول بازارچه قوام‌الدوله.
- ۲ - قهوه‌خانه حسین دماوندی (تأسیس ۱۲۰۲) خیابان پانصار سه راه دانگی.
- ۳ - قهوه‌خانه ابوالقاسم (تأسیس ۱۲۱۲) خیابان امیرکبیر.
- ۴ - قهوه‌خانه حسن چایچی (تأسیس ۱۲۳۰) شهری میدان ششم بهمن.
- ۵ - قهوه‌خانه نصرالی (تأسیس ۱۲۵۲)، خیابان شیخ‌هادی.
- ۶ - قهوه‌خانه احمد (تأسیس ۱۲۵۲)، پاچنار، جنب مسجد آذربایجانیها.
- ۷ - قهوه‌خانه تلمبه (تأسیس ۱۲۵۳)، پانصار سه راه مرزی.

۱۷ - بدیهی است ارقام یاد شده فقط قهوه‌خانه‌هایی را که در زمان بررسی کار می‌کرده‌اند، دربر می‌گیرد و قهوه‌خانه‌هایی که در طول سال‌های مزبور تعطیل شده‌اند در این معادله منظور نشده است.

چنانکه دیدیم در فاصله سالهای ۱۳۴۷ تا ۱۳۵۰ حداقل ۴۱۷ باب از شماره قهوهخانه‌های کشور کاسته شده است. این کاهش، و اصولاً دگرگونی وضع قهوهخانه‌ها در ایران با عواملی بستگی دارد که مهم‌ترین آنها را پیدایی شیوه‌های تازه گذران اوقات فراغت، تحول مناسبات میان طبقات اجتماعی از یک سو و میان زن و مرد ایرانی از طرف دیگر، ایجاد مراکز جدید برای تفریح و سرگرمی (به توسط دولت و یا بخش خصوصی)، گسترش وسایل ارتباط جمعی، افزایش با سوادان و توسعه صنعت و مشاغل مربوط به آن در شهرها می‌توان دانست.	۷/۲۰	۱۳۷	۱۳۲۵ - ۱۳۲۹
	۱۶	۳۰۴	۱۳۳۰ - ۱۳۳۴
	۱۴/۱۰	۲۶۸	۱۳۳۵ - ۱۳۳۹
	۱۹/۱۰	۳۶۴	۱۳۴۰ - ۱۳۴۴
	۱۷/۵	۳۳۳	۱۳۴۵ - ۱۳۴۹
	۵/۹۰	۱۱۳	۱۳۵۰ به بعد
	+۵/۵۲	۱۰	اظهار نشده

توزیع قهوهخانه‌های تهران بر حسب مدت کار روزانه سال ۱۳۵۳

شرح	تعداد	درصد
جمع	۱۹۰۴	۱۰۰
کمتر از ۹ ساعت	۱۶	۰/۸۴
۹ تا ۱۲ ساعت	۱۸۰	۹/۴۵
۱۲ تا ۱۵ ساعت	۱۵۰۹	۷۹/۲۵
۱۵ تا ۱۸ ساعت	۱۸۶	۹/۷۶
بیشتر از ۱۸ ساعت	۲	۰/۱۱
اظهار نشده	۱۱	۰/۵۸

توزیع قهوهخانه‌های تهران بر اساس عدد مراجعان روزانه (سال ۱۳۵۳)

عدد متوسط مراجعان (روزانه)	تعداد قهوهخانه	درصد
جمع	۱۹۰۴	۱۰۰
کمتر از ۱۰۰ نفر	۶۱۲	۳۲/۱۴
۱۰۰ تا ۱۹۹ نفر	۶۸۴	۳۵/۹۲
۲۰۰ تا ۲۹۹ نفر	۳۱۷	۱۶/۶۴
۳۰۰ تا ۳۹۹ نفر	۱۱۸	۶/۱۹
۴۰۰ تا ۴۹۹ نفر	۵۹	۳/۰۹
۵۰۰ تا ۹۹۹ نفر	۶۱	۳/۲۰
۱۰۰۰ نفر و بیشتر	۱۶	۰/۸۴
اظهار نشده	۳۷	۱/۹۴

در ساعات فراغت (شها) جذب می‌کنند. ذکر این نکته جالب است که از ۱۹۰۴ قهوهخانه تهران فقط ۱۸۹ قهوهخانه (۹/۹۲ درصد از مجموع) دارای تلویزیون بوده‌اند و تنها درسه قهوهخانه تقریباً به طور مرتب برنامه نقالی اجرا می‌شده است.

عدد مشتریان قهوهخانه‌های تهران نیز متفاوت بوده است. بدیهی است که موقعیت مکانی قهوهخانه، گنجایش و تعداد ساعات کار آن، وسایل و امکانات گوناگونی که در اختیار دارد (رادیو، تلویزیون، نقال و غیره) و انواع خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها که تدارک می‌بینند در کمی و کیفی عدد مراجعان مؤثر است.

بررسی ما در این باره نشان می‌دهد که از مجموع قهوهخانه‌های تهران ۲۷ قهوهخانه (۱/۴۲ درصد) به طور متوسط روزانه کمتر از ۲۰ نفر مشتری داشته‌اند و حال آنکه عدد مراجعان ۱۹ قهوهخانه (۰/۸۹ درصد) از ۱۰۰۰ نفر تجاوز می‌کرده است.

در جدول‌های بعدی توزیع قهوهخانه‌های تهران، مدت کار روزانه و شماره متوسط مراجعان را می‌بینید:

توزیع قهوهخانه‌های تهران بر حسب سال شروع به کار

سال شروع به کار	تعداد	درصد
جمع	۱۹۰۴	۱۰۰
تا سال ۱۲۹۹	۳۹	۲/۰۶
۱۳۰۰ - ۱۳۰۴	۳۴	۱/۸۰
۱۳۰۵ - ۱۳۰۹	۱۵	۰/۷۸
۱۳۱۰ - ۱۳۱۴	۷۰	۳/۷۰
۱۳۱۵ - ۱۳۱۹	۳۷	۱/۹۰
۱۳۲۰ - ۱۳۲۴	۱۸۰	۹/۵۰

روزگاری مردان در ساعات فراغت خویش معمولاً به قهوهخانه‌ها، مساجد و مجالس دینی و یا به دید و بازدید خودشان و آشنایان می‌رفتند. آنها که جواتر بودند در ساعاتی از روز سری به زورخانه هم می‌زدند. زنان نیز سرگرمی‌های خاص خود را داشتند. آنان با تشکیل محافل و دوره‌های زفانه، برپا کردن سفره و رفتن به مجالس دینی ساعاتی را که از کار منزل فارغ بودند پرمی کردند. حمامهای عمومی نیز مکان دیگری برای ارتباط با دیگران و گذران وقت به‌شمار می‌آمد. زنان و مردان با آداب خاص ساعاتی را با حوصله و مجال بیشتر در حمام می‌گذراندند، و به هر صورت گذران اوقات فراغت زنان و مردان جدا از هم صورت می‌گرفت. اما اکنون، بخصوص در جوامع شهری، زن و مرد غالباً در کنار هم در اماکن عمومی ظاهر می‌شوند و اغلب مؤسسات در شهرها مانند سینماها، کافه‌ستورانها، تئاترها و تماشاخانه‌ها و کاباره‌ها به روی زن و مرد باز است. بعلاوه دید و بازدیدهای خویشاوندی که در گذشته بین خانواده‌ها بیشتر مرسوم بود، به علل گوناگون کاستی گرفته است و ارتباط همگان با یکدیگر در مجامع عمومی ناپایدار و سست شده است.

مؤثر (رادیو وتلوویزیون) که امروز در بسیاری از خانه‌ها در شهر و روستا راه یافته ، در اختیار دولت است .

باید گفت که برنامه‌های دولت بیشتر متوجه گروه‌های سنی پایین است . توسعه کتابخانه‌های کودکان ونوجوانان ، ایجاد کاشها و خانه‌های جوانان و خانه‌های فرهنگ شهری ، توجه به ورزش ، برپا کردن جشنواره‌ها و اردوها و برنامه‌هایی از این قبیل عموماً با سرمایه‌گذاری دولت و حمایت خاص آن در سالهای اخیر صورت گرفته است . در عین حال دولت از توجه به چگونگی اشتغال ذهنی و فکری گروه‌های سنی بالا نیز غافل نمانده است . ایجاد مراکزی از قبیل خانه‌های کارگری ، خانه‌های فرهنگ روستائی و حمایت از زورخانه‌داران و صاحبان نگارخانه‌ها ، برگزاری جشن‌ها و جشنواره‌های گوناگون ، انتشار کتاب و روزنامه و مجله مؤید این نظر است .

سالن‌های تئاتر (۱۳) ، موزه‌ها (۳۰) ، نگارخانه‌ها (۹) ، استادبوم‌های ورزشی (۲۳۶) ، سالن‌های ورزش (۲۸۹) ، باشگاههای ورزشی (۵۶۷) ، زمین‌های بسکتبال (۲۹۳) ، زمین‌های والیبال (۳۶۲۷) ، زمین‌های تنیس (۴۳۲) ، پیستهای دوومیدانی (۱۵۲) ، استخرها (۳۴۱) ، زمین‌های فوتبال چمن (۱۶۷) ، زمین‌های فوتبال خاکی (۴۹۶) ، پارک‌ها و بولوارهای نقاط شهری کشور (۳۴۵۹۶۹۶ مترمربع)* .

گسترش وسایل ارتباط جمعی عامل مهم دیگری در پیدایش اشکال جدید وقت‌گذرانی است . میزان تولید این وسایل روز به‌روز رو به فزونی است** .

در این مورد نیز می‌توان به ارقام استاندارد جست . در سال ۱۳۴۷ جمعاً ۶۱ فیلم سینمایی در ایران تولید و نمایش داده شده است . رقم مزبور در سال ۱۳۵۰ به ۷۵ و در سال ۵۱ به ۹۰ رسیده است . تعداد مراکز فرستنده رادیویی و تلویزیونی به ترتیب از ۱۵ و ۵ در سال ۱۳۴۷ به ۲۸ و ۲۶ در سال ۱۳۵۰ و ۳۶ و ۳۰ در سال ۱۳۵۲ افزایش یافته است^{۱۹} .

در اینجا می‌توان به نقش دولت در این زمینه نیز اشاره کرد . در سال‌های اخیر مراکز گوناگون فرهنگی و هنری و ورزشی وسایر مؤسسات گذران اوقات فراغت اغلب با سرمایه‌گذاری دولت به‌وجود آمده است وانواع فعالیتهای اینگونه مراکز را سازمان‌های دولتی برنامه‌ریزی می‌کنند . مؤسسات وابسته به بخش خصوصی نیز بیش‌وکم از حمایت و کمک دولت برخوردارند و برنامه‌های آنها با نظارت دستگاههای دولتی تنظیم میگردد . بدون تردید خط مشی دولت در این زمینه در گرایش گروه‌های مختلف مردم به راههای تازه گذران اوقات فراغت و اشتغال فکری و ذهنی آنان سهم عمده‌ای دارد ، به ویژه آنکه وسایل ارتباط جمعی

از سوی دیگر ایجاد مراکز گوناگونی برای تفریح و سرگرمی راه‌های تازه‌ای را برای گذران اوقات فراغت پیش پا نهاده است . امروز ساعات فراغت مردان و زنان ، مخصوصاً در نقاط شهری ، در مراکزی مانند سینماها ، کافه رستورانها ، پارک‌ها و ورزشگاهها سیری می‌شود . آمارهایی که در دست داریم از توسعه روزافزون اینگونه مؤسسات حکایت دارند :

شماره کافه رستوران در کشور از ۹۷۳ در سال ۱۳۴۷ به ۱۰۴۴ در سال ۱۳۵۰ فزونی یافته و در همین مدت کافه قنادی از ۳۵۱ به ۳۷۱ ، کافه بیلیارد از ۳۸ به ۵۳ و کافه تریا از ۶ به ۲۳ رسیده است . همچنین در سال ۱۳۴۷ شماره اغذیه و نوشابه‌فروشی سرشته ۳۲۰ ، اغذیه و آبجو فروشی سرشته ۵۳ و اغذیه فروشی مطلق ۲۱۳ بوده ، اما در سال ۱۳۵۰ ارقام مزبور به ترتیب به ۳۵۲ و ۸۷ و ۴۲۱ افزایش یافته است . همچنین در مدت چهار سال مورد نظر عده کارکنان اماکن عمومی تهران از ۶۸۰۱ نفر به ۱۰۶۳۲ نفر رسید است^{۱۸} .

تعداد سینماهای کشور نیز سال به سال رو به فزونی است و اکنون در اکثر نقاط شهری کشور حداقل یک سینما وجود دارد . شماره سینماهای کشور از ۳۹۷ در سال ۱۳۴۷ به ۴۴۰ در سال ۱۳۵۰ رسیده است . در سال‌های مزبور تنها در تهران گنجایش سینماها از ۸۸۱۷۰ به ۹۹۲۷۸ و میزان استفاده از سینما از ۳۹،۲۹۹،۰۰۰ بار به ۴۰،۷۰۰،۰۰۰ بار فزونی یافته است* .

از تعداد مؤسسات جدید گذران اوقات فراغت در سال‌های گذشته اطلاع دقیقی در دست نیست ، اما می‌توانیم به تعداد آنها در سال ۱۳۵۱ نظری بیفکنیم :

خانه‌های فرهنگ شهری (۲۳) ، کاشهای جوانان (۸) ، خانه‌های جوانان (۸) ، مراکز رفاه کارگری (۱۰) ، خانه‌های پیشاهنگی (۸۴) ،

۱۸ - مأخذ ارقام : دفاتر اداره اماکن عمومی شهرمان کل کشور .
 * مأخذ ارقام : گزارش فعالیت‌های فرهنگی کشور در سال‌های ۱۳۵۰ و ۱۳۵۱ ، تشریح مرکز مطالعات و هماهنگی فرهنگی شورای عالی فرهنگ و هنر .
 * درباره میزان استفاده از این وسایل مطالعات پراکنده‌ای صورت گرفته است . می‌توانید به تحقیقات مرکز سنجش افکار و تحقیقات اجتماعی سازمان رادیو تلویزیون ملی ایران و بررسی‌های مشابه رجوع کنید .
 ۱۹ - مأخذ ارقام : گزارش‌های فعالیت فرهنگی ایران ، تشریح سالانه مرکز مطالعات و هماهنگی فرهنگی شورای عالی فرهنگ و هنر .